

Ірина Г. Скоморович
**ПОГЛЯДИ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ НА ПРОБЛЕМИ
ФУНКЦІОНУВАННЯ ГРОШОВОЇ СИСТЕМИ ЗІ СТАРОДАВНІХ
ЧАСІВ ДО СЕРЕДИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ**

У статті проаналізовано погляди українських мислителів на функціонування грошової системи до середини ХІХ століття. Розглянуто ідеї не лише економістів, але й філософів і юристів. Висвітлено їхні рекомендації щодо вдосконалення механізму грошового обігу.

Ключові слова: гроші, грошова система, монета, паперові гроші, емісія.

Літ. 15.

Ирина Г. Скоморович
**ВЗГЛЯДЫ УКРАИНСКИХ УЧЕНЫХ НА ПРОБЛЕМЫ
ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ДЕНЕЖНОЙ СИСТЕМЫ С ДРЕВНИХ
ВРЕМЕН ДО СРЕДИНЫ ХІХ СТОЛЕТИЯ**

В статье проанализированы взгляды украинских мыслителей на функционирование денежной системы до середины ХІХ столетия. Рассмотрены идеи не только экономистов, но и философов и юристов. Выделены их рекомендации относительно усовершенствования механизма денежного обращения.

Ключевые слова: деньги, денежная система, монета, бумажные деньги, эмиссия.

Iryna G. Skomorovych¹
**UKRAINIAN SCIENTISTS' VIEWS ON THE ISSUES
OF MONETARY SYSTEM FUNCTIONING: FROM
ANCIENT TIMES TO THE MID OF XIX CENTURY**

The article analyses Ukrainian scientists' views on the monetary system functioning to the mid of the ХІХ century. The ideas of economists, as well as philosophers and lawyers were surveyed. Their recommendations as to the monetary circulation development are highlighted.

Keywords: money, monetary system, coin, paper money, currency emission.

Постановка проблеми. Економічні відносини не народжуються одномоментно. Більшість з існуючих зараз пройшли довгий еволюційний шлях. Значною мірою це стосується і функціонування грошових систем. Гроші, закони їх обігу, їхній вплив на економічне та суспільне життя цікавили мислителів, у тому числі народжених на українських землях, з давніх давен. З часом погляди дослідників також еволюціонували та реагували на нові реалії й виклики часу. Ці погляди не можуть залишатися поза увагою сучасної науки, адже, як зазначав у середині ХІХ ст. І. Вернадський, «історія науки є її фізіологією. У ній мають бути представлені всі фази її розвитку, якими б незначними вони не здавалися» [1, 4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки в Україні все більше уваги приділяють економічній спадщині. У зв'язку з цим необхідно згадати серію видань «Славетні постаті», започатковану Київським національним університетом ім. Т. Шевченка. У 2009 р. до неї увійшло дослідження, присвячене вже згаданому І. Вернадському [5]. Крім того, внесок М. Балудянського у ре-

¹ Lviv National Ivan Franko University, Ukraine.

формування російської грошової системи детально описано у колективній монографії «Фінансова думка України» [14, 465–473].

Невирішені частини проблеми. У науковій літературі ставлення вітчизняних мислителів до принципів формування і налагодження грошового обігу не мали широкого висвітлення. Переважно робиться акцент на їх переконаннях щодо широкого спектру економічних категорій, що призводить до надмірного узагальнення.

Метою дослідження є систематизація поглядів вчених зі стародавніх часів до середини XIX ст. на проблеми функціонування грошових систем і сформульованих ними практичних рекомендацій щодо їх вдосконалення.

Основні результати дослідження. Незважаючи на відсутність наукових трактатів, присвячених правилам організації грошового обігу, вже стародавні мислителі розуміли важливість грошей для повсякденного життя. Відомо, що скіфський філософ Анахарсіс (620/610–550/540 рр. до н.е.) на запитання, для чого елліни використовують гроші, відповів: «Для рахунку» [9, 110]. Саме на період його життя припадає розповсюдження перших грошових систем, заснованих на використанні в обігу монети, у державах Середземно- та Причорномор'я.

Сучасній науці не відомі теоретичні напрацювання, які б лежали в основі побудови грошової системи Давньоукраїнської держави. Грошовий обіг у Київській Русі переважно обслуговували зарубіжні монети, серед яких популярними були арабські дирхеми та західноєвропейські денарії. Випуски Володимиром Великим золотих і срібних, а також Ярославом Мудрим і Святополком Окаянним срібних монет були спорадичними і викликаними не тільки економічною необхідністю, але й прагненням відзначення пам'ятних подій у державних справах. Висновки про гривню як лічильну чи вагову одиницю, співвідношення між її фракціями вчені, починаючи з XIX ст., робили на основі дослідження монетних скарбів, літописів, штрафних санкцій, регульованих «Руською Правдою», документів, що використовувалися для регламентації міжнародної торгівлі Київської Русі [8; 11; 15]. Не відомі також теоретичні засади обігу монетних гривень (злитків срібла) чи різноманітних видів товарних грошових знаків.

Вже в XVI ст. уродженець с. Оріховці Перемишльської єпархії Станіслав Оріховський-Роксолан (1513–1567) у «Промові на похоронах польського короля Сигізмунда Ягелона» не тільки наголошував, що «важко спорудити щось велике, коли нема грошей. Бо гроші є жилами всіх добре ведених справ» [13, 196], але й, описуючи, як збільшилося багатство держави за часів його правління, вказав на переважання в обігу дорогоцінних металів, які лежали в основі грошової системи: «Золото знецінилось і пихи вже не додає. І срібло також, здається, належить багатьом людям, а не тільки високим королям. Не кажу вже про мідь, якої стало дуже мало, бо її витіснили золото й срібло» [13, 196]. Необхідно пам'ятати, що саме за часів правління Зигмунта I (1506–1548) у Польщі вперше були викарбувані золоті дукати та дводукати, введені нові срібні номінали (талери, шостаки, трояки).

Хоча Гадяцькою угодою, укладеною з Польщею і Литвою, передбачалася можливість карбування власної монети, гетьман Іван Виговський (1657–1659 рр.) нею не скористався. Вже за часів Руїни правобережний гетьман Пет-

ро Дорошенко (1665–1676 рр.) карбував копії турецьких, татарських та польських монет. Гетьман Іван Самойлович (1672–1687 рр.) домогся від московського царя дозволу на випуск монет, але так звані севські чехи були низькопробними і за короткий період свого карбування (1686–1687 рр.) не здобули особливої популярності у народу.

Моральний аспект функціонування грошової системи отримував своє відображення у працях релігійних діячів. Так, Іннокентій Гізель (1600–1683 рр.), який читав повний курс філософії у Києво-Могилянській колегії, описуючи сім смертних гріхів, включає до них лихоїмство. Воно, на думку теолога, охоплює не тільки позику під високі відсотки, продаж речі поганої якості замість доброї, застосування неправдивої міри чи ваги, але й використання фальшивих грошей [4, 111].

Інший церковний діяч, філософ, ректор Києво-Могилянської Академії, православний архієпископ Феофан Прокопович (1677–1736) здійснював теоретичне обґрунтування реформ Петра I (1689–1725), однією з яких була грошова реформа, яка тривала з 1698 р. по 1718 р., а її результатом став випуск до обігу великої кількості золотих, срібних і мідних номіналів, які забезпечували як велику, так і роздрібну торгівлю. Крім того, було налагоджено карбування монет за допомогою машин. Саме за такі монетні двори поряд з мінеральними заводами, лікарськими аптеками, тканинними мануфактурами, прокопаними каналами, новими кораблями тощо Ф. Прокопович вихваляє Петра I у своєму «Слові на похвалу блаженного і вічностойного пам'яті Петра Великого...» [12, 130].

Згодом настала епоха фахівців з юриспруденції. Семен Десницький (?–1789 рр.), який походив з ніжинських міщан, захистив докторську дисертацію в Англії і після повернення в Російську імперію був призначений професором права в Московському університеті. У проголошеному там «Слові про прямий і найближчий спосіб до вивчення юриспруденції...» С. Десницький виділяє чотири науки, які повинні вивчати майбутні юристи: моральну філософію, натуральну юриспруденцію, римське право та вітчизняні закони юриспруденції. При цьому однією зі складових натуральної юриспруденції є частина про поліцію або громадянське упорядкування. Вона, на думку С. Десницького, повинна включати все те, що належить до упорядкування й добробуту, зручного утримання та безпеки громадян. Так, для процвітання купецтва необхідні заснування мануфактур, підтримка торгівлі, надійна організація банків і монети [6, 206].

До юриспруденції обмін та кредит відносить і народжений в сім'ї сотника Полтавського полку філософ, математик і політичний діяч Яків Козельський (1726 р. або 1728 р. – не раніше 1795 р.). У «Філософічних пропозиціях, створених надворним радником і урядуючого сенату секретарем Яковом Козельським в Санкт-Петербурзі 1768 року», описуючи зобов'язання людини у відносинах з іншими людьми, мислитель зазначає, що для вигоди людського життя необхідне відчуження майна, тобто передача речей у володіння від однієї людини до іншої. Таке відчуження здійснюється за допомогою двох способів: розміну та подарунку [6, 494]. Для того, щоб при розміні речей не було обману, їм встановлюється ціна, а для зручного розміну «видумані знаки, зроблені з

металів, таких як золото, срібло і мідь, які визначають ціну будь-якої речі і називаються грошима» [6, 495]. Вже в розділі «Політика» Я. Козельський зазначає, що добре було б зробити так, щоб у державі «кількість речей ціною набагато перевищувала б кількість грошей, тому що в іншому випадку народ впадає в лінивість і розкіш» [6, 537].

У 1769 р. в Російській імперії в обіг було випущено перші паперові гроші – асигнації, які значно полегшували торгівлю, тому швидко здобули популярність. Але до кінця XVIII ст. надмірні випуски, не забезпечені валютними цінностями, нагромадженими у Державному асигнаційному банку, призвели до стрімкого знецінення асигнацій. Курс так суттєво відрізнявся від вартості металевих грошей (у 1800 р. за паперовий рубль давали лише 66,25 коп. [10, 154]), що паралельно існували дві системи цін: «рубль асигнаціями» та «рубль сріблом».

Пропозиції щодо вирішення проблем функціонування грошової системи Російської імперії можна знайти в науковій спадщині уродженця с. Кручик Українсько-Слобідської губернії Василя Каразіна (1773–1842 рр.), який був засновником Харківського університету. І хоча в його економічних працях найбільше уваги приділено аграрним питанням, в одному з послань до російського імператора («Про причини поступового падіння курсу в Росії і про способи його підняття», 1801 р.), В. Каразін називає однією з основних причин знецінення російських грошей залучення великих державних зовнішніх боргів. Вихід із скрутної ситуації В. Каразін вбачав у продажу державних земель, які належать казні [7, 27]. Вчений обрахував, що виручена сума буде настільки великою, що перевищить теперішню кількість грошей у державі. Надмірну кількість асигнацій, які надійдуть у казну, можна вилучити з обігу, що дозволить підвищити їхній курс та прирівняти до металевих грошей. Але найбільше надходжень В. Каразін очікував з-за кордону у вигляді золота та срібла [7, 33].

У часи занепаду російської грошової системи творив також інший українець, виходець із Закарпаття – Михайло Балудянський (1769–1847). Після отримання освіти і викладацької роботи у навчальних закладах Австрійської імперії М. Балудянський у 1804 р. переїхав до Росії і згодом став першим ректором Санкт-Петербурзького університету. Детально питання функціонування грошової системи було розглянуто М. Балудянським у «Статті теоретичній про розподіл і обіг багатства». Ця праця була опублікована в «Статистичному журналі» у 1808 р., а її сучасний переклад наведений у монографії С. Голубки [2, 182–214].

Насамперед, М. Балудянський зазначає, що гроші були винайдені для полегшення торгівлі, адже «якби товарів не було, то обіг грошей був би безкорисним» [2, 185]. Вчений окремо розглядає обіг монет і паперових грошей. Монети, виготовлені з дорогоцінних металів, не тільки виражають ціни, але й мають внутрішню вартість. Якщо кількість металу у монеті буде зменшена внаслідок її стирання чи обрізання, то зросте ціна всіх інших товарів. М. Балудянський виділяє дві причини збільшення запасів золота і срібла в державі та їх наслідки [2, 187–188]:

1) зростання видобутку дорогоцінної сировини призводить до падіння вартості дорогоцінних металів і зростання вартості всіх інших товарів;

2) зростання суспільного багатства, навпаки, спричиняє збільшення вартості дорогоцінних металів і зменшення вартості всіх інших товарів, що, на думку економіста, пояснюється необхідністю збільшення кількості грошей для обслуговування обміну більшої кількості вироблених у державі товарів, а також збільшенням купівельної спроможності людей.

М. Балудянський звертає увагу на те, що випуск монет має регулюватися державою і пропонує власні правила, яких необхідно дотримуватися при виготовленні монет [2, 188–190]:

1) монети мають бути вироблені з дорогоцінних металів, але допускається використання лігатури, бо тоді золото і срібло менше стираються;

2) дохід держави від емісії монет не повинен перевищувати витрат на їх виробництво та лігатури, тобто така діяльність має бути неприбутковою;

3) на монетах необхідно вказувати їхню вагу і пробу, що значно полегшить торгівлю, особливо міжнародну, адже не треба буде їх щоразу зважувати та перевіряти якість;

4) оскільки цінність золота та срібла постійно змінюється, не потрібно визначати фіксоване співвідношення між ними;

5) для обслуговування роздрібною торгівлю випускають дрібну монету, яка є представником в обігу монет, вироблених з дорогоцінних металів. З огляду на це, обсяги емісії дрібних монет повинні визначитися у певній пропорції до дорогоцінних, щоб уряд зміг у разі необхідності швидко обміняти їх на срібло.

Роздумуючи над кількістю дорогоцінних монет, необхідних для обігу в державі, М. Балудянський наголошує, що важливою є пропорція між ними та кількістю товарів, які на них обмінюються, але також переконує, що основою грошової політики повинна бути висока якість металу, з якого вироблена монета, та вільна, не обмежена урядом торгівля. Завданням держави є насамперед удосконалення виробництва, накопичення капіталу і лише «тоді грошей буде стільки, скільки потрібно, але не більше» [2, 192].

Не залишилися поза увагою М. Балудянського і паперові гроші, які можуть бути випущені державним банком чи приватними банкірами (банкноти) й урядом (асигнації). На відміну від монет (готівкових грошей), вони не мають внутрішньої вартості, але полегшують торгівлю. Що ж стосується їхньої кількості, вчений пропонує таке правило: «всі види паперових грошей, що обертаються в державі, загальною кількістю не повинні перевищувати суму золотих і срібних грошей, чиє місце заступають, або які при однаковій торгівлі за відсутності паперових грошей обертались би в ній» [2, 196]. Якщо ж воно буде порушене, то надлишкову кількість паперових грошей люди відразу будуть намагатися обміняти на дорогоцінні монети. Оскільки зробити це буде неможливо, то ціна паперових грошей впаде, а ціна всіх інших речей зросте.

Випуск банкнот, на думку М. Балудянського, має бути заснованим на впевненості, що в банку є достатньо золота чи срібла, щоб обміняти всі випущені ним білети, особливо в ситуації, коли їх емітовано більше, ніж потрібно для обігу. Загалом, для того, щоб банкноти не знецінювалися, «потрібно, щоб вони не перевищували тої суми грошей..., яка оберталась б у державі при повній відсутності банківських грошей» [2, 198]. М. Балудянський надає додаткові рекомендації щодо правил емісії банкнот [2, 201]:

1) випускати їх на суму, не більшу, ніж потрібно для торгівлі. Поганою буде і така ситуація, коли банкнот буде замало, бо тоді зросте попит на золото і срібло, що може зупинити торгівлю;

2) не випускати банкноти малої номінальної вартості, бо вони повністю замінять в обігу монети, вироблені з дорогоцінних металів;

3) здійснювати обмін банкнот на золото і срібло за першою вимогою пред'явника.

Правила забезпеченості дорогоцінними металами М. Балудянський розповсюджує і на випуск асигнацій, під якими розуміє «таку державну розписку, яка за наказом уряду приймається за готівкові гроші» [2, 201]. Якщо уряд відмовляється від обміну асигнацій, то вони втрачають можливість представляти гроші й отримують відповідний курс щодо монет з дорогоцінних металів. У цьому випадку держава може втримати асигнації в ціні, якщо ухвалить рішення про можливість сплати ними всіх або частини державних податків. Але загалом, «дії державної казни і дії приватного банкіра будуть однакові. Обидва вони банкрутують у ту саму хвилину, коли будуть не в змозі розмінати свої білети на готівкові гроші» [2, 203].

Необхідно зауважити, що М. Балудянський відводив важливе місце в економіці державному банку, який є «серцевиною всезагального кредиту», тому що «по його осі обертається весь грошовий обіг в державі» [2, 197].

Але не тільки освітянською діяльністю займався М. Балудянський. Як зазначає С. Злупко, він активно працював у Міністерстві фінансів Російської імперії, був членом Комісії складання законів тощо [4, 171]. Розробляючи засади реформування грошової системи Росії, вчений основний спосіб підняття вартості асигнацій вбачав у вилученні їх частини з обігу [14, 471].

Функціонування грошових систем не залишалося поза увагою і вітчизняних статистиків XIX століття. Це, зокрема, стосується Дмитра Журавського (1810–1856 рр.), який поєднав свою практичну діяльність (статистичний опис Київського навчального округу при Київському університеті) з написанням праці «Про джерела і використання статистичних відомостей» (1846 р.). Вчений виділив основні категорії, які мають вплив на людину в суспільстві і мусять бути обчислені: клімат; місцевість; народонаселення; народний побут; приватна власність; народна праця і продуктивність; податки і повинності; біди; моральність; освіта; державне управління; державне господарство [3, 109]. У розділі «Народна праця та продуктивність» складовою статистичного обліку закладів, які стосуються праці, поряд з відомостями про шляхи і засоби зв'язку, тарифи, кредитні установи, торговельні й промислові заклади, Д. Журавський називає інформацію про міри, ваги і грошову систему [3, 114]. Крім того, поняття «державне господарство» повинно включати облік, який стосується державного кредиту і фінансів, а саме: дані про кількість дзвінкої монети в запасі й обігу, а також у кредитних паперах [3, 119].

Статистикою професійно займався ще один видатний український вчений – Іван Вернадський (1821–1884 рр.). Професор Київського та Московського університетів, Петербурзького педагогічного інституту, Олександрівського ліцею, видавець, директор Харківської контори Державного банку не оминув своєю увагою дослідження історії економічної думки. Так, докторська

дисертація, захищена І. Вернадським у Московському університеті у 1849 р., була присвячена італійській політико-економічній літературі, виданій до початку XIX століття. Ще у вступі однією з причин появи перших економічних праць саме в Італії вчений називає необхідність пошуку рецептів, які б змогли відновити її давній добробут. Проблеми в країні пов'язані із занепадом торгівлі, який, у свою чергу, спричинили постійне псування монет, часті зміни їх номінальної вартості, насильницькі заходи щодо їх збирання [1, 13].

У критиці праць італійських науковців і практиків, присвячених грошам і монетній справі, відображаються погляди самого І. Вернадського. Так, описуючи проект введення єдиної європейської монети Г. Скаруффі, український вчений наголошує на тому, що для його успіху недостатньо лише одного рішення, потрібна підтримка постійно діючого органу влади. Без цього ті ж причини, які призвели до зміни вартості монет в різних країнах, можуть впливати і на єдину монету [1, 26].

Власний висновок формує І. Вернадський і щодо кількості дрібної монети, яка має бути в країні. Вчений зазначає, що цей обсяг залежить від ступеня розвитку країни, форми розподілу її багатства, інтенсивності кредитних відносин, активності внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Мислитель формулює власне правило: «кількість дрібних монет в країні повинна бути прямо пропорційною до швидкості оборотів і обернено пропорційною їх кількості і питомій вазі» [1, 27].

Крім того, І. Вернадський, зокрема, погоджується з Дж. Фр. Паньїні щодо існування залежності цінності грошей від цінності металу, з якого вони вироблені, та недопустимості довільної зміни цінності монети чи її проби [1, 31], а також з А. Дженовезі у тому, що влада не повинна втручатися у визначення цінності грошей [1, 51]. З іншого боку, український вчений полемізує з Ф. Гальяні, який бачить причину довіри до паперових грошей лише у чесності боржника, який їх випустив. І. Вернадський, наголошуючи історичних прикладах приймання таких грошових знаків і тоді, коли емітент відмовлявся від сплати свого боргу, вказує, що повинні бути інші причини, які змусять довіряти паперовим грошам, але не розписує їх [1, 96].

Висновки. Проведене дослідження внеску українських вчених у висвітлення проблем функціонування і перспектив вдосконалення грошової системи, в якій їм довелося жити і творити, дозволяє зробити висновок, що хоча вони і не були професійними фінансистами чи навіть економістами, проте розуміли важливість правильної організації грошового господарства для забезпечення ефективного функціонування суспільства й держави. Дослідники пропонували власні рекомендації щодо оптимальної кількості грошей в обігу, наголошували на особливостях їх емісії, описували зв'язок грошової системи з іншими галузями економічної науки. Отримані нами результати переконують, що судження, сформульовані кілька століть тому, можуть бути цікавими та корисними і на сучасному етапі розвитку національної економіки.

1. *Вернадский И.* Критико-историческое исследование обь италянской политико-экономической литературе до начала XIX века. — М.: Въ Университетской Типографіи, 1849. — 118 с.
2. *Голубка С.М.* «Економічна система» М.А. Балудянского. — Львів: Світ, 1998. — 229 с.

3. Журавский Д.П. Об источниках и употреблении статистических сведений. — М.: Госплан-издат, 1946. — 119 с.
4. Злупко С.М. Економічна думка України: Навч. посібник. — Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. — 496 с.
5. І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні / За ред. В.Д. Базилевича. — К.: Знання, 2009. — 862 с.
6. Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века: У 2 т. — М.: Госполитиздат, 1952. — Т. 1 / Под общ. ред. и со вступит. статьей И.Я. Щипанова. — 712 с.
7. Каразин В.Н., Багалеї Д.И. Сочинения, письма и бумаги В.Н. Каразина, собранные и отредактированные проф. Д.И. Багалеєм. — Х.: В университетской типографии, 1910. — 927 с.
8. Ключевский В.О. Курс русской истории // www.kulichki.com.
9. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии: У 3 т. — М.: Политиздат, 1969. — Т. 1 / Предисл. Ф. Энгельса; Пер. И.И. Скворцова-Степанова. — 907 с.
10. Мельникова А.С., Узденников В.В., Шиканова И.С. Деньги в России. История русского денежного хозяйства с древнейших времен до 1917 года. — М.: Издательство Стрелец, 2000. — 224 с.
11. Назаренко А.В. Происхождение древнерусского денежно-весового счета // Древнейшие государства Восточной Европы. 1994 г. Новое в нумизматике. — М.: Археографический центр, 1996. — С. 5–79.
12. Прокопович Ф. Сочинения / Под ред. И.П. Еремина. — М.; Л.: Акад. наук СССР, 1961. — 502 с.
13. Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія: У 2 ч. / Відповід. ред. В.М. Нічик; Національна академія наук України, Інститут філософії. — К.: Наукова думка; Основи, 1995. — Ч. 1. — 423 с.
14. Фінансова думка України: Монографія: У 3 т. / П.І. Юхименко, С.В. Львовичкін, В.М. Федосов, С.І. Юрій; За наук. ред. д-ра екон. наук, проф. В.М. Федосова. — К.: Кондор; Тернопіль: Економічна думка, 2010. — Т. 1. — 687 с.
15. Янин В.М. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. — М.: Московский университет, 1956. — 208 с.

Стаття надійшла до редакції 02.04.2013.